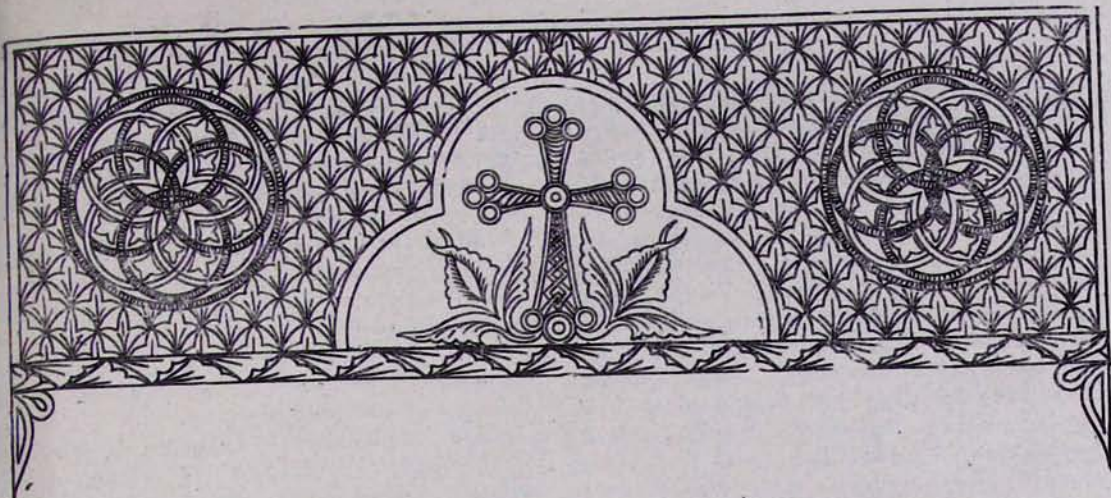

Մ. ՃԵՎԱԼԻՐՃՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԾՈՎԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՆԻՍԸ

ԺԱ դարուն, հայկական թագավորություններու իրարու հտեհ կործանումեն հետո, Հայոց Եկեղեցին բյուզանդացիներու և միջինասիական ժողովուրդներու հալածանքներուն առարկա եղած էր: Այս պատճառով հայոց կաթողիկոսները աստանդական կյանք մը վարել սկսան: ԺԱ—ԺԲ դարերուն կաթողիկոսները կստիպվեին այնքան շատ և շուտ տեղ փոխել, որ այժմ կաթողիկոսանիստներու տեղը և կաթողիկոսներու բնակության տեղություն թվականները ճշտելը բավական դժվար խնդիր կհանդիսանա:

Եգիպտոսի մեմլուկներու կողմե 1292 թվականին Հոմակլայի գրավման միջոցին, արխիվային նյութերը բոլորովին փչացան, պատմության և բանասիրության պատճառելով անդարմանելի կորուստ մը:

Բաղմաթիվ կաթողիկոսանիստներու շարքին կարելի է հիշել Սեբաստիան, Մամեդավը, Մուտառասունը, Քեսունի Կարմիր վանքը, Թավրուրը, Հոնին, Մովը, Հոմակլան և քանի մը այլ վայրերու անունները:

Միջնադարյան հայոց Մովի կաթողիկոսանիստը, որ մեր Եկեղեցիի պատմության մեջ կարևոր և նշանակելի տեղ մը կգրավե, կհանդիպի Մերձավոր Արևելքի քաղաքական ալեկոծ ժամանակաշրջանի մը:

Շփոթություններու և անփութության պատճառով, դժբախտաբար Մովը մատնված է

կորուստի և մոռացության: Հետագային Մովը շփոթվեր է հարբերդի մոտակա Մովը գղջակին հետ: Այս շփոթությունը ժողովուրդին մեջ այնքան խոր կերպով արմատացեր է, որ բուն Մովը բոլորովին մոռացության մատնվեր է:

ԺԲ դարու հայոց կաթողիկոսանիստներեն Մով գղջակի մասին բաղմաթիվ ուսումնասիրություններ և մենագրություններ հրատարակված են: Այսուամենայնիվ, սակայն, մինչև այսօր ալ Մովը և Մով տեղանուններու պատմա-աշխարհագրական առեղծվածը լրիվ լուսարանված չէր:

Միջնադարյան հայ մատենագիրներու վկայություններեն հայտնի է, որ ԺԲ դարուն հայերը երկու տարբեր վայրեր Մովը և Մով անուններով գղջակ-վանքեր ունեին: Անոնցմե մեկը՝ Մովը, հայոց Մոփս նահանգի Մովը լճի, այժմ հարբերդ գյուղաքաղաքի մոտակա Կյոլճյուք կոչված լճի ափին կգտնվեր, իսկ մյուսը՝ Մով գղջակը, կգտնվեր Եփրատացիոց Տլուք գավառին մեջ, այժմյան Կազի Անթեպի հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ, Տլուք հին քաղաքի արևմտյան կողմը, Սոֆդաղ լեռան վրա:

Իրարմե տարբեր երկու վայրերու վրա գտնվող նմանաձայն անուններով այս գղջակները մատենագիրները և բանասերները կաթողիկոսանիստ կանվանեն:

Երբ մենք ձեռնարկեցինք ԺԱ—ԺԲ դարերուն հայոց թափառական կաթողիկոսութեան արձանագրութիւններն մեկը եղող Սով դոյակի իրապես ո՛ր գտնված ըլլալը ճշտելու դժվարին աշխատանքին, անհրաժեշտ եղավ հարակից բոլոր հանգամանքները նկատի առնել: Սուրբ մնացած այս խնդրի լուծման համար, անհրաժեշտ էր դիմել Սովքի մասին գրված միջնադարյան ժամանակագրութիւններու և ձեռագրերու հիշատակարաններու: Հարցի լուսաբանութիւնը հնարավոր դարձնելու համար, մենք կազմեցինք իր նստոցը Սով դոյակը հաստատող Գրիգորիս Գ Պահլավունի կաթողիկոսի և իր նախնիքներուն տոհմական ծառը և Սովքի ու շրջակայքի հետ կապակցութիւն ունեցող ժամանակակից դեպքերու տրամաբանական շարադրութիւնն ու ժամանակագրական ցուցակը:

Գրիգորիս Գ Պահլավունի (1113—1166) ժամանակ, Սովը կաթողիկոսութեան աթոռանիստը եղած է 1116 թվականին մինչև 1149 թվականը, շուրջ 33 տարի:

Քննարկվող հարցը ավելի կկնճոտի, սակայն, երբ նկատենք, որ այս թվականները տարբեր աղբյուրներու մեջ միեւնոյնը ցույց տրված չեն: Այս պատճառով, տարեթիւներու միջև անճշտութիւններ հառաջ եկած են:

Բազմաթիւ փաստերով անառարկելիորեն որոշ է և հստակ Գրիգորիս Գ Պահլավունի կաթողիկոսի և իր եղբոր՝ Ներսես Ենոքաւրի տոհմական ծառի աճը: Հաջորդ էջի վրա կդետեղենք Կասաբական Վասակ Պահլավունի իշխանի որդի, Տարոնի, Միջագետքի, Վասպուրականի, Մանազկերտի, Արճնշի և Բերկի իր բյուզանդական կուսակալ Գրիգոր Մագիստրոս իշխանի ծոռ Գրիգորիս Գ Պահլավունի կաթողիկոսի ժառանգականութեան աստիճանը ցույց տվող Պահլավունիներու տոհմական ճյուղագրութիւնը:

Պահլավունիներու այս ճյուղագրութեան բացի, մենք այստեղ կրեքենք նաև ԺԱ—ԺԲ դարերու կարգ մը դեպքերու ժամանակագրական ցուցակը, որ կապուումակե Պահլավունիներու, կաթողիկոսներու, Սովքի և հարակից դեպքերու հետ մոտեն ամօշտութիւն ունեցող իրադարձութիւններ:

1059 թվականին կվախճանի Տարոնի, Միջագետքի, Վասպուրականի, Մանազկերտի, Արճնշի և Բերկի կուսակալ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի իշխանը:

1058—1065 թվականներուն Խաչիկ Բ Անեցին կբազմի Կաթողիկոսական Գահի վրա: Վերջին 3 տարին կապի թաւրջուր և այնտեղ կվախճանի:

1065/6 թվականին Մամիզավի մեջ կաթողիկոս կրնտրվի Գրիգոր Բ Վկայասեր:

1067 թվականին Գրիգոր Վկայասեր Մամիզավին կհամբարդե դեպի Կոստանդնուպոլիս, Սեդիպոսոս, Սրուսաղեմ, Սև լեռան վանքերը և 7 տարի շրջագայելէ հետո կվերադառնա իր Աթոռը Մամիզավի:

1067—1072 թվականներուն Գրիգոր Վկայասերի փոխանորդ Գեորգ Լոռեցի եպիսկոպոսը, Մամիզավի մեջ, կգործակցի իբր հայոց հայրապետ:

1072 թվականին Գրիգոր Վկայասեր Մամիզավին կանցնի Սուտառասուն և իր նստոցը կհաստատուի այնտեղ:

1076 թվականին, Գրիգոր Վկայասերի թուլութիւնով, Հոնիի մեջ Սարգիս կրնտրվի կաթողիկոս և կապրի մեկ տարի:

1077 թվականին Թեոդորոս Ալախոսիկ կաթողիկոս կրնտրվի Հոնիի մեջ: Միեւնոյն ժամանակ Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը կապրի Սուտառասուն:

1081 թվականին Գրիգոր Վկայասերի քնորդին՝ Բարսեղ Ա Անեցի, Անիի մեջ կրնտրվի աթոռակից կաթողիկոս: Կապադովկոն հայ թագավորութիւնները բյուզանդացիներուն կողմէ ջնջված ըլլալուն պատճառով, Գրիգոր Վկայասեր կապաստանի Սև լեռան վանքերը և կգբաղի թարգմանութիւններով:

1085 թվականին Պողոս Վարագեցի կաթողիկոս կրնտրվի Փիլարտոս իշխանի մոտ, Գերմանիկի (Մարաշի) մեջ:

1090 թվականին Անիի Բարսեղ Ա կաթողիկոսին կողմէ Հոնիի և Մարաշի մեջ հաստատված հակաթոռ կաթողիկոսութիւնները կվերացվին:

1102 թվականին Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոս կգտնվի Արեգինի վանքը և Մազաթի առթիւ, հայ ժողովուրդի հավատքի ամրութեան պահպանման համար, կգրի իր հայրապետական թուղթը:

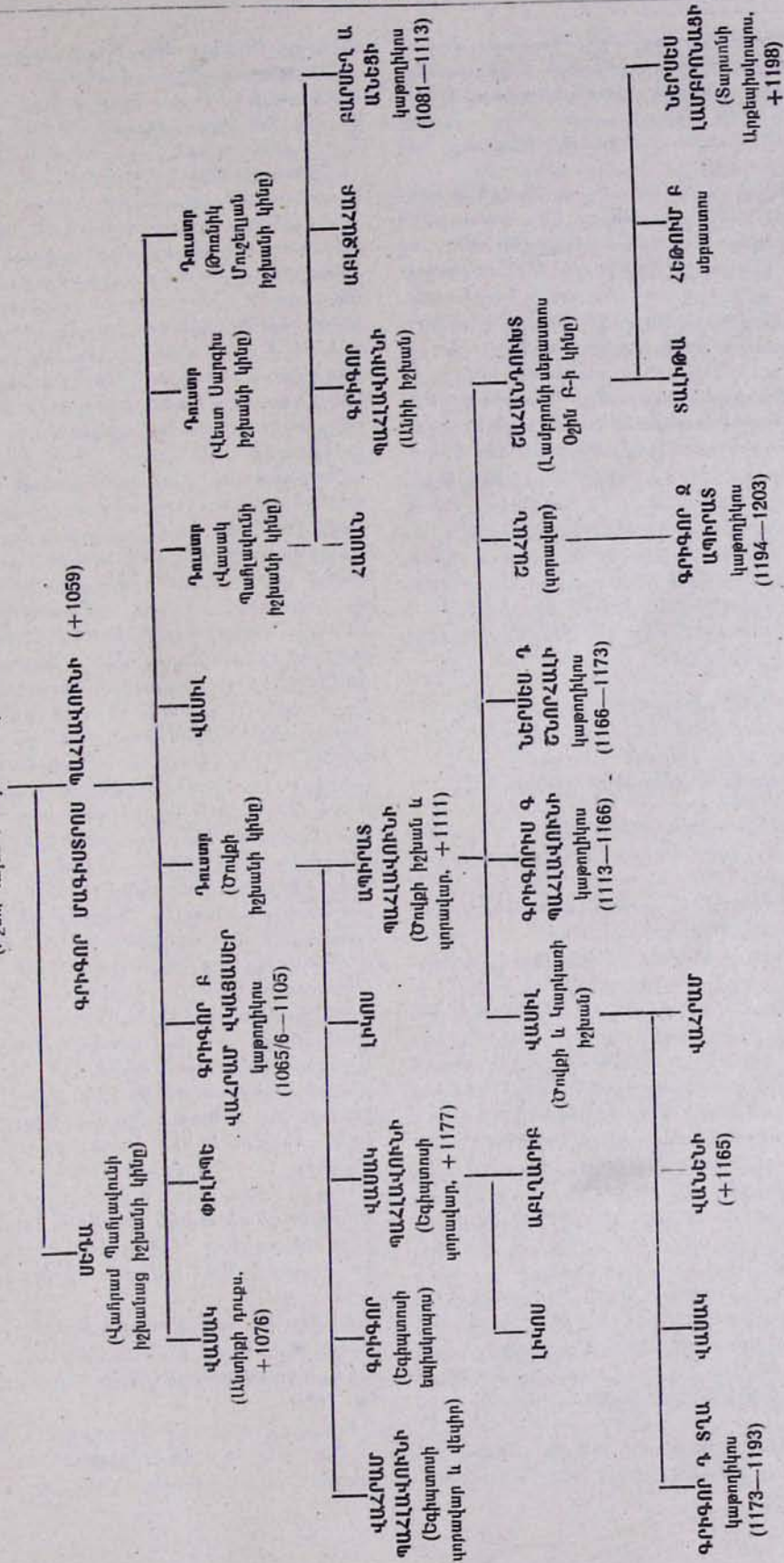
1104 թվականին Գրիգոր Վկայասեր Քեստնի Կարմիր վանքը կգտնվի: Այս մասին Մխիթար Այրիվանեցի կգրի. Քեստնի Գող «Վասիլն և այլ իշխանք Կիլիկիոյ՝ տարան աղաչանք առ ինքեանս զՏէր Գրիգոր կաթողիկոսն»:

1066—1105 թվականներուն Գրիգոր Վկայասեր կբազմի Կաթողիկոսական Գահի վրա: Քեստնի Կարմիր վանքին մեջ կվախճանի և կթաղվի այնտեղ: Այս թվականին սկսյալ Քեստնի Կարմիր վանքը կհանչցվի որպես կաթողիկոսանիստ: Կարմիր վանքը կգտնվի Գող Վասիլի պաշտպանութեան տակ: Բարսեղ Ա Անեցին կհաստատուի Կարմիր վանք:

1111 թվականին Գրիգորիս Գ Պահլավունի կաթողիկոսի հայր և Սովքի իշխան Ապիրատ

¹ Մխիթարայ Այրիվանեցայ «Պատմութիւն Հայոց», Մոսկվա, 1860, էջ 61:

(ԲՅՈՒՆ. ԿԱՐԵՆ. ԿԱՐԺԵՆՈՒ ՄԵՐ. + 1020)

Մտադր. — Պահպանություններու այս ճյուղագրությունը կազմված է Հ. Մ. Չառչյանի «Հայոց պատմություն» և Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի «Ազգապատմութիւն»-ի փոքր տարբերություններ:

զորավարը, Սոմք զղյակի համար մղված կռիվին մեջ նետահար կամեռնի: Ապիրատ իշխանի տեղը անոր որդին՝ զորավար Վասիլ իշխանը Սոմքի տեղ կդառնա:

1112 թվականին կվախճանի Քեսունի Գող Վասիլ իշխանը:

1113 թվականին Բարսեղ Ա Անեցի կաթողիկոսը Քեսունի շրջակայքը նոր կառուցվող շենքի մը մեջ արկածամահ կըլլա: Բարսեղ Անեցիին կհաջորդեն Գրիգորիս Գ Պահլավունին:

1115 թվականին Պաղտին Տպորկ կհափըշտակեն Քեսունի իշխանությունը Գող Վասիլի հաջորդ Վասիլ Տղային և բոլորովին կվերացնեն Քեսունի իշխանությունը: Այսպիսով Քեսունի կաթողիկոսանիստ Կարմիր վանքը լատին իշխանության սահմաններուն մեջ կմնա:

1116 թվականին կաթողիկոսանիստը Կարմիր վանքին կփոխադրվի նորակառույց Սոմ զղյակը: Այս դեպքը կպատահի Քեսունի գրավումեն քիչ հետո: Կերեի թե կարճ ժամանակի մեջ Տլուքի մոտակա Սոմ զղյակը կառուցվեցավ կամ վերակառուցվեցավ Գրիգորիս Գ-ի կողմեն: Այս մասին Ներսես Շնորհալին կգրեն 1151 թվականներուն:

«Ի Սոմ անուն դռեկէն եկեալ,
Զոր սեփհական ինքեան շինեալ,
Ի յանառիկս ամրոց հասեալ,
Հռոմայական կլայ յորջորջեալ»²:

1120—1123 թվականներուն խորհրդով, Սոմք և շրջակայքը Հանձիթի Պալաթ ամիրայի ձեռքը կանցնին:

1144 թվականին Եղեսիան կգրավվի Հալեպի Զենկի ամիրային կողմեն:

1148/9 թվականին Ճոսլին կոմսը կպաշարվի Թլպաշարի բերդին մեջ: Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսի եղբայրը՝ Կարկառի իշխան Վասիլը, պաշարված Թլպաշարին օգնության կհասնի և թշնամին փախուստի կմատնեն: Բայց վերադարձին գերի կիյնա Հանձիթի ամիրա Գարաարսլանի ձեռքը և Կարկառն ու շրջակայքը կկորսնցնեն:

1149 թվականին Սոմի Կաթողիկոսությունը վերջնականապես Հռոմկլա կփոխադրվի, մոտ 33 տարի տևելիս հետո: Վասիլ զորավարի ընտանիքը կապառտանի Հռոմկլա: Բանասերներեն ոմանք այս թվականները տարբեր ցույց կուտան և 33 տարվան ժամանակամիջոցը 27-ի կամ 25-ի կիջեցնեն: Համենայն դեպս Կաթողիկոսարանի Սոմ զղյակեն Հռոմկլա փոխադրվիլը կարգ մը փուլեր ունեցած է: Այս ժամանակամիջոցին, Սոմ զղյակը

գտնվող Թանկարժեք և սրբանվեր սպասները, ապահովության համար, կփոխադրվի Հռոմկլայի ամուր բերդը և կպահվին Ճոսլի կոմսի հայազգի տիկնոջ մոտ: Այս դեպքը Մաղաթիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան կգնի 1120-ական թվականներուն³, մինչդեռ պետք է պատահած ըլլա 1140-ական թվականներուն: Հետո, Հռոմկլայի Կաթողիկոսությունի տարանցման և գնման թվականներուն միջև 3 տարիի լափ ժամանակամիջոց մը կա: Ճոսլին կոմսի կինը՝ Ռուբինիան, պարոն Կոստանդինի աղջիկն էր, հայազգի:

1166 թվականին Գրիգոր Պահլավունի կաթողիկոսը, Հռոմկլայի մեջ, իր Ներսես Շնորհալի եղբայրը կաթողիկոս կօծեն և նույն տարին, 53 տարի զահակալելիս հետո, կվախճանի ու կթաղվի Հռոմկլա:

Պահլավունիներու տոհմական ծառեն և ժամանակագրական այս ցուցակեն իրր եզրակացություն պարզ կդառնա, որ Գրիգոր Մագիստրոսի փեսան՝ խարբերդի մոտակա Սոմքի իշխանն էր և Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսի, Ներսես Գ Շնորհալի կաթողիկոսի և Վասիլ իշխանի մեծ հայրը: Ուրեմն խարբերդի կամ Արդնիի մոտակա Պահլավունիներու կալվածք անոնց հայրենիքն էր և այնտեղ ծնած էին տոհմի նշանավոր անձնավորություններեն շատերը: Այսպիսով, անհավանական կթվի Բաբգեն աթոռակից կաթողիկոս Կյուլեսերյանի այն կարծիքը, թե Կազի Անթեպի և Տլուքի մոտակա Սոմ զղյակը Գրիգոր Գ-ի և անոր եղբայրներուն ծննդավայրն է: Սոմ զղյակը կառուցեր է փնքը՝ Գրիգոր Գ Պահլավունին:

1050 թվականին Գրիգոր Մագիստրոսի բյուզանդական կուսակալության սահմաններուն մեջ կգտնվեին Վանա լճի արևելյան (Վասպուրական), հյուսիսային (Արճեշ, Բերկրի, Մանազկերտ), արևմտյան (Տարոն) գավառները և Միջագետքը⁴: Այդ թվականին Բյուզանդիոնի սահմաններուն մեջ, Միջագետքի հյուսիսային մասեն, միայն փոքր հողամաս մը մնացած էր: Այս շրջանակին մեջ կմնային Հանձիթի, խորձենքի, Սոփրի գավառները, որոնց մեջ կիյնային Արդնի, խարբերդ և Սոմք լիճք⁵: Սոմք լճի մոտ էին նաև Եփրատ գետի ափին գտնվող Կարկառ և Պեպու ամրոցները, որոնց ժամանակ մը տիրած էր Վասիլ Պահլավունի իշխանը: Սոմքը

³ Մաղաթիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, «Ազգապատում», Ա, 4. Պոլս, 1912, էջ 1358:

⁴ Բ. Կյուլեսերյան, «Մոմք-Տլուք և Հռոմկլա», Վիեննա, 1904:

⁵ A. A. Vasiliev, «Byzance et les Arabes», III. — «Die ostgrenze des Byzantinischen Reiches», Bruxelles, 1935, քարտեզ IV:

² Տե՛ս նաև Ներսիս Շնորհալու «Բանք լափա», Վենետիկ, 1830, էջ 223—224:

կընդգրկվեր Գրիգոր Մագիստրոսի կուսակալության սահմաններուն մեջ և Մագիստրոսի Պաշտպանի փեսան ալ Սովբի իշխանն էր: Իսկ Տուրքը իր շրջակայքով ժԱ դարուն Գրիգոր Մագիստրոսի և Պաշտպանի ժառանգորդներու սահմաններէն դուրս, Եփրատացովոց երկրին մեջ կ'գտնուէր:

1071 թվականին, Մանազկերտի ճակատամարտին մեջ, բյուզանդական կայսր Ռոմանոս Դ Դիոգենես ջախջախիչ հարված կրեց Պարսկաստանի սելջուկներէն և պարտվեցաւ: Այս դեպքէն հետո, Գրիգոր Մագիստրոսի բյուզանդական կուսակալության արեւմրտյան գավառները փխարտոս իշխանի ձեռքը անցան: Այս գավառներուն մեջ էին նաև հարբերդը և մոտակա Սովբը: Այսպիսով կարճ ժամանակ մը Սովբի Պաշտպանիները փխարտոս իշխանի կիսանկախ հայ իշխանության կապվեցան:

Նկատի պետք է առնել նաև այն, որ 1120—1123 թվականներուն արդեն հարբերդը և շրջակա գավառները թուրքերու ձեռքը անցած էին: Մատթեոս Ուռհայեցիին կ'պատմեն, թէ Հայոց ՇԱՍ (1122) թվականին Ուռհայի ձոսլին և Կալարան կոմսերը Տափթիլ գյուղի մոտ, Հանձիթի Պալաթ ամիրային կողմէ գերի բռնվելով, հարբերդի բերդը բանտարկված էին⁶: Ուռհայեցիին կ'ավելցնեն. «... թուականութեանս Հայոց ՇԱՍ (1149)... Բարի և մեծահաւատ իշխանին Վասիլին, որ էր եղբայր կաթողիկոսին և տէր Կարկառայ, ազգիս Իսմայէլացոց, որոյ անուն գլխաւորին հարա-Արսլան կոչուի, որ էր տէր աշխարհին Յանձիթայ և այլ բազում գաւառաց... Ըմբռնեալ և զՎասիլին զեղբայր կաթողիկոսին...»⁷: Կարկառ բերդը գրավելէն հետո, Գարաարսլան «գլխաւորն Վասիլ ընդ իւր տարեալ յերկիր իւր մեծաւ փառաւորութեամբ, երկիր տուեալ որպէս սիրելի եղբոր իւր»: Հ. Մ. Չամչյանը կ'գրեն, թէ իշխան Վասիլին կ'ալված եղբայր Լիկաոնիո մեջ, որ, ըստ երևույթին, հարբերդի մոտակա Սովբի և շրջակայքի հայ իշխանության փոխարենն էր:

1120—1123 թվականներու ժամանակամիջոցին, Հանձիթի մեծ ամիրայության սահմաններուն մեջ մնացած հարբերդի կամ Արդնիի մոտակա Սովբի տիրութիւնն Վասիլ իշխանը զրկված էր և իր իշխանութիւնը վերացված: Այս պատճառով է, որ Թլպաշարի տեր Լատին կոմսերը իրենց ժառանգության մեջ մտնող Վասիլ Պաշտպանի զորավարին տված էին Կարկառ և Պեպու ամրոցները:

⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, «Ժամանակագրութիւն», Վարդապատ, 1898, էջ 351—353:

⁷ Անդ, էջ 395—397:

Իսլամներու կողմէ պաշարված Թլպաշարի օգնության հասնող Վասիլը 1148/9 թվականին միայն Կարկառի իշխանն էր և ոչ թէ, ինչպէս կ'կարծեն Օրմանյան, «Սովբի և Կարկառի իշխանը»⁸:

Պատմա-աշխարհագրական մեծ շփոթութիւններու պատճառ հանդիսացած են միջնադարյան կարգ մը ձեռագիր հիշատակարաններ: Այդ շփոթութիւններու թվին կ'պատկանի նաև Սովի և Սովբի շուրջ ստեղծված անորոշութիւնը: Ստորև կ'բերենք այսպիսի հիշատակարաններ, որոնց գրիչները Սովբի և Սովի տարբեր վայրերը ըլլալու մասին գաղափար չեն ունեցեր:

Այսպէս, 1173 թվականէն հետո գրված ձեռագիր մատյանի մը մեջ, Սովբի կաթողիկոսանիստը սխալմամբ Արդնի (այժմու էրկանի) կամ հարբերդի մոտակա Սովբ լինէն է նշված. «Եւ յետ ամաց՝ զԱշն Սուրբ և զբողն գողացան յԱղթամարայ և տարան առ կաթողիկոսն Տէր Գրիգորիս՝ ի Սովբն Արդնու Եւ ապա յետոյ փոխեցան ի Հոռմկլայն»⁹:

Նմանապէս, ԺԲ դարու առաջին քառորդին գրված ձեռագիր մը հիշատակարանին մեջ Սովբ գոյակը Չորրորդ Հայքի մեջ ցույց տրված է, որ հարբերդի մոտակա լճի Սովբ գոյակն է, ուր Բարսեղ Ա կաթողիկոսը այցելութիւն մը տված է. «... Տէր Բարսեղ կաթողիկոսն մեր, ի թվականիս Հայոց ՇԱՍ. ի դառն և ի նեղ ժամանակին, յորում տարամերժեալ էր սուրբ հայրապետն Տէր Բարսեղ ի բուն աշխարհէն և յԱթոռոյն իւրոյ սեպհականէ և իջեալ բնակէր ի սահմանս Չորրորդն Հայոց, ի զղեկին Սովբ անուն: Գնաց յաշխարհն Կիլիկիացոց և եմուտ ի Սեալեան, ուր բազում վանորայք էին մերում ազգիս, և այլոց ազգաց...»¹⁰:

Կաթողիկոսանիստը «Սովբն» անվանած են նաև Վարդան պատմիչը¹¹ և ԺԷ դարու ժամանակագիր Դավիթ Բաղիշեցին. «Ի ժամանակս Գրիգորիսի մեծ կաթողիկոսի, որ փոխեաց զԱթոռ Հայրապետութեան ի Սովբ անուն զղեկէն ի կլայն Հոռմէական»¹²:

Վերոհիշյալ վկայութիւններէն կ'արդիւի, որ միջնադարյան կարգ մը գրիչներու սխալները տարածվելով և ընդօրինակվելով իրարմէն, կաթողիկոսանիստ Սովբ գոյակը Սովբի հետ նույնացվել է: Հատկապէս նշանակելի է,

⁸ «Աղգապատում», Ա, էջ 1374:

⁹ Գաբրիէլ Ա կաթողիկոս, «Տիշտատակարանք ձեռագրաց», Անթիպատ, 1951, Ա, էջ 422:

¹⁰ Անդ, էջ 303:

¹¹ Մեծիկ Վարդանայ Բարձրբերդցոյ «Պատմութիւն Հայոց», Մոսկվա, 1861, էջ 167:

¹² Վ. Ա. Հակոբյան, «Մասնականագրութիւններ»,

II, Երևան, 1956, էջ 341:

որ ժն դարուն հարբերդի մոտակա լճի Սուվբ դղյակը կանգուն և գործոն վիճակ ունեցեր է:

1443 թվականին հարբերդի շրջակա հուլավանքը գրված. Ավետարանի մը հիշատակարանին մեջ Սուվբ դղյակը շփոթված է Սուվի հետ. «Վասն երկիւղին և վանկ-թամուրին սուրբ գերեզմանիս միաբանքն թագուցեալ են՝ ի Սուվ դղեակ, և վանս հարստիշարի, և Ս. Կարապետին, և Կարմիր վանուց»¹³:

Մինչդեռ 1478 թվականին հարբերդի մոտակա Սուվբ լճի Ս. Նշան եկեղեցին գրված ձեռագրի մը հիշատակարանին մեջ Սուվբը հիշտ նշված է. «... Գրեցաւ սուրբ գանձարանս ի Սուվբս, ի դուռն Սուրբ Նշանիս, ի թուականիս... ԶԻԷ (1478), ձեռամբ յոթնամեղ և մատնդիդ (՝) Յովան սուտանուն էրիցուս»¹⁴:

Դժբախտաբար Տլուքի մոտակա Հայոց Սուվ կաթողիկոսանիստ դղյակի վախճանի մասին տեղեկություններ կպակսին: Ըստ «Պատմութիւն սուրբ հայրապետին Ներսէսի և իւրոց նախնեացն» գրութան, Գրիգորիս Գ Պահլավունի կաթողիկոսը 1140-ական թվականներուն արդեն կանհանգստանար թի կասկածանաց և յերկիւղէ շարաշշուկ բռնաւորացն:

1149 թվականին, Սուվ դղյակի Կաթողիկոսարանին վերջնական պարպումեն քիչ հետո, արդեն դղյակը սելջուկներու կողմէ գրավված կտեսնենք:

1151 թվականին Տլուքի մոտակա Սուվ դղյակի Ս. Աստվածածին և Ս. Նշան եկեղեցիներն մեկուն մեջ գրված Ավետարանի մը հիշատակարանն կկարդանք. «Յամի վեց-հարիւրերորդի Արամեանս տումարի, ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորիսի՝ հայոց հեղինակի և եղբայր նորս՝ Ներսիսի, և ի բռնակալութեան Միջերկրեայ Մելիք Մասուտին՝ յիսմայելէ և յիկունիսն քաղաքէ, գրեցաւ Աւետարանս այս յընդիր և ի ստոյգ արիւնակէ յամրոցիս՝ որ կոչի Սուվ, ընդ հովանեաւ Սրբոյ Աստուածածնիս և Սրբոյ Նշանիս»¹⁵:

Այս հիշատակարանը անգամ մը ևս կփայտե, որ Տլուքի մոտակա հայոց կաթողիկոսանիստը Սուվ դղյակն էր և ոչ թե հարբերդի մոտակա Սուվբ դղյակը:

Եվ, վերջապես, 1151 թվականին «Միջերկրեայ Մելիք Մասուտ»-ը ցույց կուտա, որ Գրիգորիս Գ կաթողիկոսը ուղղակի սելջուկներու սպառնալիքներն ազդված, Հռոմկլայի

պես անառիկ բերդ մը ապաստանիլ պարտավորվեցաւ:

Ըստ երևույթին, սելջուկներու կողմէ Սուվ դղյակի գրավումը անաղմուկ եղած է, քան որ ան կգտնվեր «ի փոքր դղեակն» և ոչ ոք «կարող գոլ փրկել զնոսա»: Վասիլ իշխանը գերված էր և կիկառնիա տարված, Շահան իշխանն ալ մեջտեղը չկար: Շրջակա լատիններու երկիրները գրավված կամ անոնց իշխանները գերի տարված էին: Այս պարագաներու տակ իսկապես Սուվ դղյակը Ֆիզիկապես պաշտպանելը անհնար էր:

Կթվի, թե սելջուկները Սուվ դղյակին տիրելով գոհացան և խժոժություններ չգործեցին, որովհետև գրավումն քիչ հետո հայ գրիչ մը Ավետարանի մը ընդօրինակությունը կավարտե և գրադրի հիշատակարանին մեջ հալածանքի, ավերումի մասին ոչ մեկ ակնարկություն չկա:

Կաթողիկոսարանին Սուվ դղյակը հաստատված ըլլալուն մասին թանկագին փաստ է 1151 թվականին Ներսես Շնորհալիի գրած «Բանք չափաւ»-ը, ուր նկարագրված են ժամանակակից դեպքերը.

«Մասուտ Սուլտան Յիկոնացուց,

Եկեալ յաշխարհ Գերմանացուց»¹⁶,

Առեալ զաւանս քաղաքայնոց

Մինչ ի կողմանս Եփրատացուց:

Իսկ հայրապետ հանուրց Հայոց,

Անուն զուարթուն Գրիգորիոս,

Ժառանգ նախնոյն Սուրբ աթոռոց,

Անուանակիր սեռ ազգայնոց,

Ի ծով անուն դղեկէն եկեալ,

Ջոր սեփհական ինքեան շինեալ,

Ի յանառիկս ամրոց հասեալ,

Հռոմայական կլայ յորջորջեալ»¹⁷:

Այլուր Շնորհալին Սուվ դղյակի մասին դարձյալ կգրե.

«Ի հինգ հարիւր թուականի,

Ինը տասին նոյն միակի,

Իսկ ի միւսում հասեալ տարի,

Կրկին եհաս յայնմ աշխարհի,

էառ զամուրն Պէէսնի,

Տալով վատացն առանց մարտի:

¹³ Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժն դարի հայերն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա, էջ 558, 1443 թվականը սխալ կթվի. Լենկ-Թիմուր արդեն ձեռած էր:

¹⁴ Անդ, էջ 433:

¹⁵ Գաբեգին Ա կաթողիկոս, հիշված աշխատությունը, Ա, էջ 361:

¹⁶ «Աշխարհ Գերմանացուց» կամ «Գերմանիկեցուց», այսինքն Մարաշ:

¹⁷ Տեառն Ներսէսի Շնորհալույ, «Բանք չափաւ», էջ 223—224:

Եւ զՔեսուն քաղաք բարի,
Եւ զԲաղապան կարգ ըստ կարգի,
Ի Թըլպաշար հասնալ լինի...
Մեք ի դընկէն, որ Սով կոչի,
Որ սեփական մեր էր տեղի...
Անցնալք ի յայնկոյս Տօրոսի¹⁸,
Բնակնալ հանգէպ ամրականի,
Որ Այլասնո քար¹⁹ անուանի...»²⁰:

Կարևոր է այստեղ ավելցնել «Սոփիք»-ի և «Պատմութիւն վարուց Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյն»-ի մեկ համադրութիւնը եղող «Պատմութիւն սուրբ հայրապետին Ներսէսի և իւրոց նախնեաց» ժԳ դարու գրութեան հետաքրքրական մեկ հատվածը, ուր կաթողիկոսանիստ Սով դղյակի ժամանակակից անունը ճիշտ նշված է. «Բայց զայնու ժամանակաւ զնոնեղեալ ունէին զկայանս բնակութեան Տեառն Գրիգորիսի տիեզերալոյս եղբարքն Ներսէսի և յերկրին Անտիոքայ՝ ի գաւառին Սղբոյ (Տլբոյ), ի փոքր դղեակն Սով կոչեցեալ, և աղաւթէին առ Տէր ապրեցուցանել զնոսա ի շարաթոյն այլասնոցն և ի մարդադէմ զաղանացն, որ և փրկեալք լինէին և ապրեալք որպէս ճնճղով կորոգայթէ որսողաց, քան զի Տէր ձեռնկալու էր նոցա ըստ մարգարէին: Իսկ ապա տեսնալ զտկարութիւնն զարութեան մերասեռոցս, երկեան դադարել ի դղեակն Սով, քան զի ոչ ունէր այնքան ամրութիւն, որ եթէ կարաւ զոլ փրկել զնոսա յաշխարհակործան բարկութենէն: Վասն որոյ զիմեալ կամէին իբրև ընդ մէջ ծովական ալեաց ճանապարհ առնել և անցանել յարեւելս, ակնկալեալ յանդ զաւրացեալ իշխանսն տանն Վրաց և թագաւորն Ափսազաց: Այլ Տէրն գթած, որ միշտ ձեռնկալու է արդարաց և ոչ տայ թոյլ կործանիլ նոցա, տնաւորինաբար ներգործեալ աստուածայնապէս պարգեւեաց նոցա զանմատչելի ամրոցն Հոռմկլայ՝ մերձ առ ափն ադինարուղի գետոյն Եփրատայ, ի ձեռն աստուածասէր տիկնոջ բարեբանեալ կոմսին Ճաւնի, որոց նմա ազգայնաւ և ամենայն զարմիւք և սպասաւորաւք և ամենայն լրմամբ Սրբոյն Աթոռոյն՝ խաղաղացան անդորրաբար ի կասկածանաց և յերկիւղէ շարաշշուկ բռնաւորացն:

Եւ թէպէտ և այլ շուրջաբնակ գաւառքն առան յայլազգեաց մինչև ի մեծն Անտիոք,

այլ նոքա անփորձ մնացին ամրութեան տեղւոյն աղաղաւ...»²¹:

Սմբատ սպարապետի թանկարժեք ժամանակագրութեան՝ «Տարեգիրք»-ի մեջ ալ կաթողիկոսանիստը սխալմամբ Սովը ուղղագրութեամբ գրված է: Դեպքերու ընթացքը բաղդատելու համար, այստեղ կրեւորեն այդ հատվածը. «Ի թուին ՇՂԹ (1150) դարձեալ եկն սուլտանն յիկոնիոյ Մասուտն, և էառ զՊեհնիսի զոր առանց պատերազմի ետուն ի նա: Նոյնպէս էառ և զՔեսուն, զԲաղապան և զՓարզման. և անտի եկն ի Թլպաշար, և պատեաց զնա պատնիշօք, և ոչինչ կարաց առնել, քանզի որդի կոմսին անդ էր և ունէր արս պատերազմողս. և ապա զերկիրն կոտորեաց և աւարաւ զնաց: Զայս տեսնալ սուրբ հայրապետն Հայոց Տէր Գրիգորիս, զի այնքան տկարացաւ զօրութիւն քրիստոնէից, և ինքեանք ոչ ունէին ամրոց ապաստանի, և ի Սովք բերդն իւրեանց երկնչէին դադարել. ապա խորհեցան զնալ յարեւելս առ թագաւորն Վրաց, զի Անի ի ձեռն նորա էր, թերևս անդ գտանիցեն անդորրութիւն և տեղի ապաստանի անկասկած ի թշնամեաց: Եւ թողեալ զեղբայրն իւր զՏէր Ներսէս անդ, մինչև ինքն զնացէ և դարձցի, և ապա ամենայն տոհմիւք և ընչիւք զնացցեն: Իսկ ի զնայն Տէր Գրիգորի՝ պատահեաց զի զնաց ի Թլպաշար, և տիկինն Ճօսինն անդ էր, և հարցանէր ընդ սուրբ հայրապետն զպատճառս զնալոյ նորա յարեւելս, և նա պատմեաց նմա. և տիկինն այն արգել զնա ի ճանապարհէն՝ տալով նմա զանմատչելի բերդն Հոռմկլայն ի բնակութիւն, ընդ որում յոյժ ուրախացաւ սուրբ հայրապետն, և դարձեալ եկն առ եղբայրն իւր Տէր Ներսէս ի Սովքն, և պատմեաց նմա զպատճառս դառնալոյն, և զխոստումն տիկնոջն Ճօսինն վասն Հոռմկլայն՝ զի տացէ Աթոռ հայրապետացն Հայոց»²²:

Սմբատ սպարապետի համար ներելի չէ Տլուք գավառի Սով դղյակի անունը Սովք ուղղագրութեամբ գրելը, քանի որ իր աչքի առաջ ունեցած է ճիշտ ուղղագրութեամբ Մատթեոս Ուհայեցիի և Միքայել Ասորիի²³ ժամանակագրութիւնները: Այստեղ համեմատութեան համար մեջբերենք Մատթեոս Ուհայեցիի մեկ հատվածը, որմե Սմբատ սպարապետը արտագրած է աննշան փոփոխութիւններով.

²¹ Գաբրիել Ա կաթողիկոս, հիշված աշխատութիւնը, Ա, էջ 428:

²² Սմբատ սպարապետի «Տարեգիրք», Վնենտիկ, 1956, էջ 168—169:

²³ Տեառն Միխայելի պատրիարքի Ասորոց «Ժամանակագրութիւն», Երուսաղեմ, 1870, էջ 429: Հայոց կաթողիկոսանիստ տեղանունը գրված է ճիշտ ուղղագրութեամբ՝ «Ի Սովն»:

¹⁸ Հոռմկլայի և Տլուքի միջև կրթարանն շարք մը լեռներ, որոնք բնական սահման կենրկայացնեն Տլուք և Հոռմկլա գավառներու համար:

¹⁹ «Այլասնո քար» ըսելով կապարեկ Հոռմկլայի:

²⁰ Տեառն Ներսէսի Շնորհալոյ, «Բանք շափաւ», էջ 223—224:

Մառթնու Ուռնայեցի

«Ի թուականութեանն Հայոց Ոժ... Յայսմ ամի տէրն Անտիոքու, որ և բրինձ կոշի և անուն նորա Սիր Նաղտ (Սիր Ռնաղտ), եկն յաւուրս աշնանային և յանհոգս եղեալ իշանէր յերկիր՝ Տլքոյ. և ի բերդն կաթողիկոսի որ կոշի Սով, և ասպատակս սփռէր ի շրջակայ երկիրն աւար առնելով և գերելով զթուրքմանսն զորս գտանէր ի սահմանսն»²⁴:

Ժամանակի ընթացքին Սով դղյակը, շրջակայքի բրիստոնյաներու և հատկապէս հայերու նվազելով, հալածանքներու, գաղթի և տգիտութեան պատճառով մոռացութեան մատնվել է: Տլուքը, Սովքը և շրջակա ավանները կործանել և նույնիսկ կարգ մը նշանավոր վայրեր անհետ կորսվել են: Միայն մնացել է անորոշ ավանդութիւն մը, որ հայերը Սով դղյակին մեջ ունեցել են Կաթողիկոսութիւն մը:

Հետագային այս ավանդութիւնը աղավաղվելով, խորհրդի շրջակա հայոց մեջ ստեղծվել է այն տարածայնութիւնը, թե Սովքը, և հատկապէս Սովք լճի Ս. Նշան ամուր վանքը կամ եկեղեցին եղել է Կաթողիկոսի աթոռանիստը: Բայց այս սխալ է: Խորհրդի Սովքը եղել է միայն Գրիգորիս Գ, Ներսէս Դ Շնորհալի Կաթողիկոսներու և անոնց տոհմի ծննդավայրը միայն և ոչ թե Կաթողիկոսանիստ:

Սովք լճի Կաթողիկոսարանի գոյութեան հավատք ընծայած են նաև մեր հայտնի բանասերներն Գրեգին վարդապետ Սրվանդատյանցը («Թորոս աղբար»), Հ. Մ. Չամչյանը («Պատմութիւն Հայոց», Գ), Հ. Մ. Վ. Քաջունին («Աշխարհագրութիւն հին և նոր Հայաստանեայց»), Խրայանը («Սովք—Կյուճկուք») և ուրիշներ:

Այսպէս, Հ. Մ. Չամչյան հայոց Կաթողիկոսանիստը սխալմամբ խորհրդի մոտակա Սովք դղյակը ցույց կուտա իր աշխատութեան հետևյալ հատվածներուն մեջ, 1133 և 1147 թվականներուն դիմաց.

Սմբատ սպարապետ

«Ի թուին Ոժ (1161) տէրն Անտիոքայ Հռնաղտ բրինձն, առեալ Ռ այր ձիաւոր և հետեակ և գայր նոքօք ի գաւառն Տլքոյ ի կաթողիկոսեանց բերդն ի Սովքն, և ասպատակաւորս սփռէր շուրջ զգաւառօքն, գերեալ և աւար առնուլ զխորանաբնակ թուրքմանսն»²⁵:

«1133 ի ժամանակի աստ յայսմիկ Գրիգոր Կաթողիկոս Հայոց՝ այն է Գրիգորիս Պահլատունի, որ յառաջ բնակէր ի Շուրք անապատի, երբեմն Կարմիր վանս և երբեմն ի մօտակայ վայրս», ... «Ընտրեաց իւր տեղի հանգստեան ի հայրենի կալուածս իւր ի Սովք դղեկի, որ ի ծովակին խորբերդու Արղնոյ. և նորոգ շինութեամբ ամրացուցեալ զայն բերդ՝ անդէն հաստատեաց զԱթոռն, և բնակեցաւ անդ առ ժամանակ մի»²⁶:

«Եւ Մաղսուտ ամիրայն ևս յաջողակ գտեալ յամենայնի, առնէր մեծամեծ յաղթութիւնս գրեթէ յամենայն տեղիս: Եկն սա զօրօք բազմօք ի վերայ քաղաքին Մարաշոյ, որ էր ի ձեռս լատինացոց, և պատերազմեալ ընդ նմա՝ էառ զայն փոքու աշխատանօք. և անտի ասպատակ սփռեալ յամենայն սահմանս երկրին Եփրատացոց՝ արար բազում հաւրածոս, և գերեաց զանթիւ մարդիկ»: «... Չայսպիսի աղէտս թշուառութեանց տեսեալ Գրիգորի Կաթողիկոսի՝ որ նստէր ի դղեկին իւրում Սովք կողեցեալ, խորհեցաւ մեկնիլ անտի, և գնալ ի դղեակն Հոռմկլայ»²⁷: Վենետիկի Մխիթարյան միաբաններն Հ. Մ. Վ. Քաջունին կհավատա այն ավանդութեան, թե «խորհրդի մոտիկ կա ծովակ մը, որո մեջն է Սովք ըսված դղյակը, որ երկուտասանբորդ դարուն մեջ քիչ մը ատեն հայոց Կաթողիկոսարան եղավ»²⁸:

Այլուր, դարձյալ անդրադառնալով Սովքի մասին, Հ. Մ. Քաջունին կգրե. «Հոռմկլայի բերդը ատեն մը Գող Վասիլին ձեռքն էր, ետքը 1116-ին լատինացիոց անցավ, ուր գնաց 1147-ին Գրիգոր Կաթողիկոս, թողնով Չորրորդ Հայոց Սովք կղզույն մեջ եղած Կաթողիկոսարանը, և իրեք տարիներ ևս գնաց այս բերդը լատին ճոսլին կոմսին զավկեն, որ բերդին տերն էր...»²⁹:

Հայոց Կաթողիկոսանիստներու մասին Ժողեֆ Ստրյիգովսկին հրատարակած է սխալ ժամանակացուցակ մը, ուր Սովքի Կաթողիկոսութիւնը 1113—1166 թվականներու միջև սխալ ձևով ցույց տված է³⁰:

Կաթողիկոսանիստ Սովք դղյակի տեղագրական և պատմա-աշխարհագրական խնդրի լուսաբանման համար անհրաժեշտ են նաև լրացուցիչ տեղեկութիւններ:

Խնդրո առարկա խորհրդի մոտակա Սովք լիճը կգտնվի խորհրդ գյուղաքաղաքի հարավ-արևելյան կողմը, 25 կմ. հեռու, և Արղնի

²⁶ Հ. Մ. Չամչյան, «Պատմութիւն Հայոց», Գ, էջ 52, 27 Անդ, էջ 70:

²⁸ Հ. Մանվել Վ. Քաջունի, «Աշխարհագրութիւն հին և նոր Հայաստանեայց», Վենետիկ, 1857, էջ 63:

²⁹ Անդ, էջ 214:

³⁰ Josef Strzygowski, „Die Bankunst der Armerier und Europa“, II, Wien, 1918, էջ 598-599.

²⁴ Մառթնու Ուռնայեցի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 427:

²⁵ Սմբատ սպարապետի «Տարեգիրք», էջ 185: Հավանաբար ընդօրինակողի սխալ է Սովի փոխարեն Սովք ձևով գրած ըլլալը:

(այժմ էրկանի) գյուղաքաղաքին հյուսիս-արևմտյան կողմը, 35 կմ. հեռու, կիճը արևելքին արևմուտք ունի 20 կմ. երկարություն և 5 կմ. լայնք, լճի մեջ կան երկու փոքր կղզյակներ, մեկը արևելյան ափի մոտ, իսկ մյուսը հարավային ափին 1 կմ. հեռու Նրկարավուն լիճը հառաջ եկած է հայոց Սիմ լեռներուն մեջ մնացած փակ հովտի մը ջուրով լեցվելին: Լճի շուրջը կրաքարանան լեռներ, լճի ավազանը շարունակություն է Արածանիի գետահովտին և Տիգրիսի վերին հոսանքներուն: Լճի կեղրոնական մասը ավելի նեղ է, ուր կգտնվի հարավի ափին մոտիկ եղող կղզին, որուն վրա մինչև այժմ կտեսնվին Մովթի Ս. Նշան հինավուրց և նշանավոր վանք-եկեղեցիի փլատակները: Ս. Նշանը եղած է Պահլավունիներու տոհմական եկեղեցին, Մովթ գլխակի մոտ:

Մովթի Ս. Նշանեն բազմաթիվ ձեռագրեր հասած են մինչև մեր օրերը: ԺՆ և հետագա դարերուն Մովթի Ս. Նշանը գործոն վիճակի մեջ էր:

Կկարծվի, թե ԺԹ դարու առաջին կեսին լճի ջուրերը բարձրացած են մինչև եկեղեցիի պատերը և շենքը կործանած է: Հին ժամանակները Մովթ անվանված գյուղը, որ եկեղեցիի ավերումեն առաջ ջրամույն եղեր և բնակչությունը տեղափոխվեր է հարավային կողմը բարձրացող Հազարբաբա լեռան կողի վրա, որ ջուրի բարձրացումով շուտով դարձեր է ծովափ: Նորակառույց գյուղը իր նախորդի հիշատակին անվանված էր Մովթ գյուղ:

Հայաջինջ կոտորածներեն հետո, Մովթ գյուղը հայեր չմնացին:

Մովթ գյուղը այժմ կկոչվի Կյուճյուք (լճակ, ծովակ), ուրկե կանցնին Մալաթիա—Դիարբեքի երկաթուղին և խճուղին:

Լճի հարավային կողմը բարձրացող Հազարբաբա լեռան (2230 մ.) և ծովափի միջև մնացած նեղ հողաշերտի վրայն կանցնին երկաթուղին և խճուղին: Լիճը ունի ստոր-երկրյա ակեր և անցքեր և կսնի շրջակա լեռներու ձյունհալեն և անձրևներեն գոյացած ջրերով: Արևելյան կողմեն ունի միակ ելք մը, ուրկե սկիզբ կառնե Տիգրիս գետը: Բացված է նաև ջրանցք, որ լճի ջուրի մակարդակը կկանոնավորե և կծառայե շրջակա հողերու ոռոգման:

ԺԹ և Ի դարերու հայ բանասերներու մոտ հայր ծագած էր, թե Ս. Նշան եկեղեցիի վայրը մարոց կգտնվե՞ր թե ոչ: Այս կասկածը առաջացած էր այն պատճառով, որ կղզիի մեջ բերդի պարիսպներու, աշտարակներու հետքեր չէին երևար: Պետք է նկատի ունենալ, որ Մովթ լճի մակարդակը, դարերով գտնվելով երկրաբանական փոփոխություններու ազդեցության տակ, ունեցեր է տեական բարձրա-

ցում մը: Այս իրողությունը ապացուցված է պատմական փաստերով:

Մովթը գոյություն ուներ իբր լիճ և գլխակ նույն անվան տակ և նշված էր է դարու «Աշխարհացոյց»-ին մեջ. «... Սոփե, և Անձիտ գաւառ՝ ի հարաւ, յորում Մովթ [լիճ] և Հոռէ բերդ, և ի մտից նոցա Դէգիբ գաւառ...»³¹:

ԺԱ դարուն կհիշվի Պահլավունիներու տոհմական կալված Մովթ գլխակի անունը: Դղյակը կանգուն մնացեր է մինչև ԺԵ դարը և հետագա թվականները: Վերջին դարերու ընթացքին, երբ դղյակը և շրջակա գյուղը ջրամույն են եղեր, գյուղը տեղափոխվեր է բլուրի գագաթին գտնվող Ս. Նշան եկեղեցվո շուրջը: Ապա ջուրի բարձրացումը շարունակեր է և ԺԹ դարու առաջին կեսերուն գյուղը երկրորդ անգամ տեղափոխվեր է այժմյան «Կյուճյուք» անվանված գյուղի վայրը: Ջուրի մակարդակի բարձրացումով, լիճը դեպի արևմուտք և ավելի արևելք երկարեր է: Այժմ լճի ափին 1 կմ. հեռու մնացած հին Մովթ գյուղը նախապես լճափին կգտնվեր և ուրկե կարճ ճամբով մը լճի հյուսիսային կողմերը կարելի էր երթալ: Ջուրի բարձրանալով այս ճամբան ջրամույն եղեր է: Այժմու ճամբան, որ հինին հետ համեմատած ավելի երկար է, լճի հարավային եզերքը շրջելով կանցնի: Այս հանգամանքը կարծել կուտա, թե է—ծծ դարերուն և հետագա թվականներուն Մովթ լիճը բաղկացած է եղեր երկու մասեր: Մովթ տեղանվան հոգնակի ձևն ալ արդեն այլապես կփաստե այս ենթադրությունը: Լճի երկու մասերը հավանաբար վտակով մը միացած էին իրարու: Միացման այս վայրին վրա կգտնվեր Մովթի գլխակը: Միջին դարերուն դղյակները ընդհանրապես առավել բնական պաշտպանություններով և ամրություններով օժտված տեղեր կկառուցվեին:

Ժամանակակից մեր բանասերները Մովթ լիճը միայն մեկ մասն բաղկացած կնկատեն: Ս. Նշան վանք-եկեղեցիին գտնված բլուրի ցավածքը, որ այժմ կղզի է եղած, հին ժամանակ լճի երկու մասերու միացման կետին վրա արգելիչ պատվար մը կհանդիսանար: Տեղի բնակիչ հայերը երկու լիճերուն առանձին անուններ տված էին՝ «Ներքին ծով» և «Վերին ծով»:

Մովթ գլխակին վայրը պետք է փնտռել Ս. Նշանի գտնված բլուրին ստորոտը:

Ներքին ծովի մասին Սրվանձությանց նշում մը կգտնե Ս. Նշան եկեղեցվո ձեռագիր Ավետարանի մը մեջ. «... Խոճա Մուրատ ի ներքին Մովուցն... նուսստ Յովհաննէս եպիսկոպոսէս գիտութիւն յիցի ձեզ քահանայիցդ և տանուտէրացդ... մեծի և փոքու որ ի ներքին

³¹ Ս. Տ. Երեմյան, «Հայաստանը բոս «Աշխարհացոյց»-ի», Երևան, 1963, էջ 107:

Մովուցն ԲՃ աւթմանի է»³²։ Այս հիշատակարանը որոշապես ենթադրել կուտա, որ հին ժամանակ Մովսէ գյուղը ևս բաղկացեր է երկու մասերէ՝ Վերին Մովուց գյուղ և Ներքին Մովուց գյուղ, սակայն ավելի հավանական է կարծել, որ ոչ թէ գյուղերն էին Վերին և Ներքին, այլ լճերը, ծովերը։

Մովուց անվան շուրջ հիշատակելի է ուրիշ հանգամանք մը ևս, որ մեր նյութին հետ սերտ առնչութիւն ունի։

Անթեպի մոտակա Տլուք գավառի Մով գոյակը կկոչվի նաև Մովուց գոյակ։ Այս մասին Կիլիկիոյ պատմիչը ունի հիշատակութիւն, ուր Գրիգոր Տղա կաթողիկոսի համար կգրեւ. «Այս Տէր Գրիգորիս արկանէ հիմն ի Կայսն և շինէ յոյակապ եկեղեցի ի նմանութիւն արևելից տաճարացն, պատրաստեալ նմա զգիրս երկու լուսաւորչացն զհօրեղբարց իւրոց՝ Տէր Գրիգորիսի և Ներսեսի. հանէ և ի Մովուցն (այսինքն՝ ի Մով գոյակէն) զնշխարս Մեծին Գրիգորիսի, զքեռտն Ապիրատայ հաւուն իւրոյ զՏէր Վահրամայ (Վկայասիրի), և զնէ ընդ երկուց լուսաւորչացն (Հոռմկլայ)»³³։ Պետք է նկատի ունենալ, որ Գրիգոր Վկայասեր նախ Քեստնի մոտակա Կարմիր վանքը թաղված էր, ապա Գրիգորիս Գ Պահլավունի կաթողիկոսի կողմն անոր աճյունները Տլուք գավառի նորակառույց Մով գոյակը փոխադրվեցան։ Վերոհիշյալ հիշատակագրութենէն կերևա, որ վերջին անգամ մըն ալ Գրիգոր Տղա կաթողիկոսին կողմն Վկայասերի աճյունները տարվեցան Հոռմկլա։

Կա նաև Մովուց վանքը, որ Մով գոյակվանքն է և նշված է 1144 թվականին գրված ձեռագրի մը հիշատակարանին մեջ. «...սպասաւորի Սրբոյ Նշանին, որ է ի Մովուց վանսն, մերձ ի սահմանս ամրոցին, որ կոչի Հոռմկլայ»³⁴։

Մովք լճի ջուրերու մակարդակին բարձրանալուն պատճառները եղած են առատ ձյունհալը և երկրաշարժներն, տիղմի կուտակումներն հառաջ եկած ելքի խցումը։ Սիւմ լեռները (Արևելյան Տավրոսներ) հրաբխային կազմը վածք ունին և դեռ բոլորովին հանգած չեն։ Խարբերդը և շրջակայքը ունեցած են զօրավոր երկրաշարժներ։

Գրիգորիս Գ Պահլավունի կաթողիկոսի 1115—1116-ին կառուցած Մով գոյակի անունը սերտորեն կապ ունի Պահլավունիներու հորենական Մովք գոյակի անվան հետ։ Նմանապես Մով գոյակի Ս. Նշան վանք-եկեղեցիի անունը կապ ունի Մովք գոյակի Ս. Նշան եկեղեցիի անվան հետ։ Կաթողիկոսը այլ ձևով հորենական ստացվածքներու անունները ուղեր է հավերժացնել։ Ան կարող էր այժմյան Սոֆդաղ լեռան վրայի Մով գոյակն ալ Մովք կոչել, բայց ավելի հարմար էր հոգնակի ձևով կոչել Խարբերդի Մովք լիճը, որ բնականորեն կազմված էր երկու մասերէ, իսկ Տլուքի մոտակա լեռան Մով գոյակը՝ եզակի ձևով, որովհետև լեռան հյուսիսային ստորոտը կար միայն մեկ լճացած ճահիճ։

Տլուք գավառի Մով գոյակի և շրջակայքի մասին Բարգեն վարդապետի (ապա աթոռակից կաթողիկոս Կիլիկիոյ) գրած տողերը գնահատելի են. «Անթեպի հյուսիսային-արևմտյան կողմը Սև լեռան շղթային վրա՝ կրարձրանան շատ մը սարեր, որ երկու խումբի բաժնված են, Պյուլուք Սոֆ և Քյուլյուք Սոֆ անուններով։

Մեր հետազոտութեան տեղագրական բուն կետը՝ Մեծ-Սոֆն է, իր այդ գեղեցիկ հովիտով կամ դաշտագետնով, որուն կից, հյուսիս-արևելյան կողմին վրա, կրարձրանա բրգաձև բլուր մը կամ սար մը։ Այդ բլուրը կամ սարը, որու գագաթին տրամագիծն է 5—6 մետր, հիմա կըսվի «Գալա» (կլա, բերդ, գոյակ)։

Եվ իրավի, բլուրի կիսուն վրա, այսինքն՝ մեջտեղերը, պարսպի հետքեր կան. ո՞ր գիտնականորդ պարսպի, վասնզի գեշ կերպով բանդված է բերդը.— Մովք լի, Կաթողիկոսին բերդին, Փոքրագույն գոյակի ամրութիւններէն մնացած պարիսպներու հետքեր են առոնք»³⁵։

Հիշենք նաև, որ այդ բլուրին վրա գանձ որոնողներու համար անարժեք համարված երկաթե խաչ մը գտնվել է, որ հավանաբար Մով գոյակի Ս. Աստվածածին կամ Ս. Նշան եկեղեցիներէն մեկուն կպատկաներ։

Բարգեն վարդապետ Կյուլեսերյանը լճի նմանող Մով մը չէր տեսած Սոֆդաղ այցելած ժամանակ, որովհետև 1889—1890 թվականներուն Սոֆդաղ լեռան հյուսիսակողմը տարածվող դաշտագետնի վրա երկրաբանական փոփոխութեան մը հետեանքով ճահիճը ցամբած էր։ Մինչև այժմ այս դաշտագետնին վրա ընդարձակ ճախճախուտներ գոյութիւն ունին։ Բնութեան այս փոփոխութեան մասին

³² Գաւեգին վարդապետ Մովանձոյանց, «Թորոս աղբար», Բ, Կոստանդնուպոլիս, 1879, էջ 355.—Մ. Գ. Ճիգմեյան, «Խարբերդ և իր զավակները», Յրեղոս—Կալիֆոռնիա, 1955, էջ 40։

³³ Բարգեն վարդապետ Կյուլեսերյան, «Մովք-Տլուք և Հոռմկլա», Վիեննա, 1904, էջ 72.—Հ. Մ. Զամյան, «Պատմութիւն Հայոց», Գ, էջ 395։

³⁴ Գաւեգին Ա. Կարողիկոս, հիշված աշխատութիւնը, Ա, էջ 357։

³⁵ Բարգեն վարդապետ Կյուլեսերյան, հիշված աշխատութիւնը, էջ 33։

կյուլեսերյան կնշե. «Բայց 12—13 տարի հա-
ռաջ Սոֆի գյուղացիք մեծ դարմանքով կղի-
տեն, որ ծովացած ջուրը ինքնին կբաշլի,
կցամբի, կանհետանա բոլորովին (1889—
1890):

Գաշտագետնին արևմտյան հյուսիսային
կողմը, մեջտեղեն, բնական ծակ մը, խառ-
նարան մը բացված է՝ մոտավորապես 10—15
մետր տրամագծով, անշուշտ տեղի տալով իր
վրա ծանրացող ջուրի դարավոր ճնշումնե-
րուն»³⁶:

Մովթ լճի և Մով (Սոֆդաղ) գոյակի գտնված
լեռան ստորոտի ճահճի ջուրերու դարավոր
հարափոփոխ գործունեության պատճառով,
այսօր բոլորովին փոխված վիճակով կենը-
կայանա ժե դարու բնության պատկերը:

Այն լեռը, որուն վրա կգտնվի Մով կա-
թողիկոսանիստ գոյակը, թուրքերը կանվա-
նեն Սոֆդաղ, որ Մով անվան աղավաղումն
է՝ Մով>Սով>Սոֆ հնչյունափոխությանը:
Հայտնի չէ, թե Մով գոյակի կառուցումն
առաջ ի՞նչ անուն ուներ լեռը:

Իսկ խարոեղի մոտակա Մովթ գոյակի իբրև
հին անուն Ստրարոն (ԺԲ 1) կհիշե Կիրիստրա
ձևը: Ծիփոթության առաջըր առնելու համար,
հին ժամանակ նույնպես Կիրիստրա կոչված
այժմյան Գոնիայի էրեյի կանվանվեր Կի-
րիստրա Հերակլեա (Cybistra Heraclea)³⁷:

Կաթողիկոսանիստ Մով գոյակը ընդամենը
կես դարու շրջանի պատմություն մը ունի:
Այսուհանդերձ իր անունը Սոֆդաղ լեռան
տալու չափ կարևորություն ստեղծեր է: ԺԲ
դարու երկրորդ կեսն մինչև մեր օրերը, լե-
ռան Սոֆ անունը պահպանված է:

Հետաքրքրական է գիտնալ, թե ի՞նչ եղավ
Տլուսի մոտակա Մով գոյակի վախճանը:

1161 թվականին Մատթեոս Ուռնայեցիի և
Սմբատ սպարապետի մեր մերթ բերած հի-
շատակություններն հետո, Մով գոյակի մա-
սին գրավոր տեղեկություններ չեն հասած
մեզ: Միայն ժե դարու սկզբին (Հիջրեթի
803 թ.), էյ-Այնթապի ժամանակագրի միա-
յություն համաձայն, Մով գոյակի լեռը Սոֆ-
դաղ կամ Սաֆդաղ կկոչվեր: Գոյակի երկու
եկեղեցիներն Մովուց Ս. Նշանը երկար ժա-
մանակ իր գոյությունը պահած ըլլալու է,
որովհետև ժՁ դարու հիշատակառան մը
կրտս. «Յիշատակ սուրբ ձեռնադրութեան գիր
ի Մովու Ս. Նշան եկեղեցին»³⁸: Ս. Նշանի
մասին ժՁ դարն հետո որևէ տեղեկություն
չունինք:

³⁶ Բարգեճ վարդապետ Կյուլեսերյան, հիշված աշխա-
տությունը, էջ 35:

³⁷ Արշակ Ապոլյանյան, «Պատմություն Հայ Կեսարիո»,
Ա. Կահիրե, 1937, էջ 428:

³⁸ Հ. Պողոս վարդապետ Համբարձումյան, «Նշանի
գավակներ», էջ 45:

Պետրոս Գետադարձի և մյուս կաթողիկոս-
ներու կուտակած անհամար հարստություն-
ները և սրբությունները պահպանելու համար
կառուցված Մով գոյակի շենքերը ժՁ—ԺԲ
դարերու միջև հիմնահատակ կործանած են:
Իսկ Մովթ լճի Մովթ գոյակը և Ս. Նշան եկե-
ղեցին 1443 թվականին հետո ջրամուլն եղած
են:

Սելջուկներու Ալաէդդին Քելքուրատ սուլ-
թանը (1219—1237) իր գահակալության ա-
ռաջին տարիներուն գրավեց Մովթ բերդը:
ԺԳ դարուն հավանաբար Մովթ գոյակը գեթ
լճափին կգտնվեր, իսկ Լենկ-Թիմուրի արշա-
վանքներու ժամանակ գոյակի կղզիացած մի-
ճակ ստացած ըլլալու էր, որ նույնպես փա-
նականները, թողլով իրենց վանքը, Մովթ
գոյակը ապաստանեցան:

Մեր օրերն շուրջ 150 տարի առաջ, Մովթի
Ս. Նշան եկեղեցիին գտնված բուրբ պարանո-
ցով ցամառին միացած էր և թերակղզի ձևա-
ցուցած: Զուրերու բարձրացումով, թերա-
կղզին վերածված է կղզիի:

Պետք է հիշել, որ կաթողիկոսանիստ Մովի
և Մովթ գոյակի առեծվածի լուծման նեղից
սկիզբ առավ Գառեղին վարդապետ Սրվանձ-
տյանոյ Մովթ լիճ կատարած ճամբորդութե-
նեն հետո: Ապա հարցը հատուկ ուսումնասի-
րության առարկա դարձուց Բարգեճ վարդա-
պետ Կյուլեսերյան, Մով և Հոսմիա կատա-
րած հատուկ ուսումնասիրություններով,
մասնավոր կերպով ճամբորդելով այդ վայրե-
րու: Հետադարձին ռանասերներու կողմն
ռադ-
մաթիվ հոսմածներ և մենագրություններ
հրատարակվեցան³⁹:

Սոֆդաղ լեռան կաթողիկոսանիստ Մով
գոյակի և Գրեգորիոս Գ Պահլավունի ու Ներ-
սես Ծնոոհալի կաթողիկոսներու ծննդավայր
Մովթ լճի և գոյակի մասին Հ. Պողոս վար-
դապետ Համբարձումի կատարած ճիշտ վերլու-
ծումը գնահատելի է⁴⁰:

³⁹ Այստեղ կթվենք այդ աշխատություններն ղխա-
վորները միայն.— Դարեղին վարդապետ Սրվանձումյանց,
«Թորոս աղբար», Ա. Կ. Պոլիս, 1879, էջ Ա—Զ և 95—
101: Բարգեճ վարդապետ Կյուլեսերյան, «Մովթ-Տլուս
և Հոսմիալ», Վիեննա, 1904: Հ. Նղիա վարդապետ Էփ-
րիկյան, «Բնաշխարհիկ բառարան», Վենետիկ, 1907,
էջ 429—431: «Հայ խոսնակ», 1927, էջ 156: Խաչյան,
«Մովթ-Կյուլեսեր», էջ 32, 42 և շար. Գոլտ. Տեր-Ղա-
զարյան, «Մովթ և Մով գոյակ», «Բարձրակնք», 1949,
էջ 105—117: Բախտիկյան, «Հայերի ճամբորդ»,
1952, Գ, էջ 61—71: Մ. Ճիզմեյան, «Նշանի ճամբորդ»,
Վիեննա, 1960, էջ 202: Վահե-Հայկ, «Նշանի ճամբորդ»,
էջ 586—587, 759:

⁴⁰ Մանուկ Գ. Ճիզմեյան, «Նշանի ճամբորդ և իր զավակ-
ները», էջ 39—45:

*
*

Ամփոփելով մեր ուսումնասիրությունը, կրնանք վերջնականապես և անվիճելի կերպով հզորակացնել, թե ներսես Շնորհալի և Գրիգորիս Գ Պահլավունի կաթողիկոսներու ծննդավայրը՝ այժմյան Կյուլճյուք կոչված լճի կղզյակի ստորոտը գտնվող ջրամուլն Մովք դղյակը եղած է: Ներսես Շնորհալիի Կլայեցի կոչվիլը այն սխալ կարծիքը ստեղծած է, թե ան ծնած է Հոռմկլա: Մովք դղյակը, լճի ջրերու բարձրանալու պատճառով, ջրամուլն դարձած է և անտեսանելի եղած: Լիճը այժմ ունի մոտավորապես 150 մետր խորություն:

Մովքի Պահլավունիներու իշխանական տիրությունները իսլամներու կողմից գրավվելիս հետո; Պահլավունիները Եդեսիո լատին կոմսերու երկիրը ապաստանեցան և անոնց ծառայության մեջ մտան:

Գրիգորիս Գ Պահլավունի կաթողիկոսը, Աթոռի ապահովության համար, Անթեպի մոտակա Սոֆդաղ լեռան վրա Մով դղյակը կառուցանել տվավ, բայց ի կոնիայի սելջուկներու սպառնալիքներու վրա, Հոռմկլայի ամուր բերդը տեղափոխվեցավ: Գրիգորիս Գ, ի հիշատակ հայրենի Մովք դղյակի և Ս. Նշան վանք-եկեղեցիի, անոնց անունները նորակառույց դղյակին և երկու եկեղեցիներին մեկուն տված էր:

